

1991. gada 3. marta referendums un tā nozīme Latvijas neatkarības atjaunošanā

Dr.hist. Jānis Taurēns

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes asociētais profesors

Vispirms jāatzīst, ka juridiski 1991. gada 3. marta tautas balsojums nebija referendums. Tas uz visiem laikiem ieies vēsturē kā tautas aptauja. Tomēr tam pēc formas piemita visas stingras referendumu pazīmes: balsošana vēlēšanu iecirkņos, rūpīga kontrole par norises procesu, nopietni izstrādāta juridiskā bāze. Otrkārt, tas ir nepelnīti aizmirsts. Monogrāfijā „Latvijas tiesību vēsture” tas pieminēts tikai kā fakts notikumu hronoloģijā,¹ neapspriežot un neanalizējot. Daudz vairāk uzmanības, vairāk kā divas lappuses, Baltijas valstu referendumiem veltīts Zviedrijas pārstāvja Latvijā Larsa Fredēna darbā „Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989-1991”.² Referendumus Baltijas valstīs savos memuāros pieminējis arī ASV vēstnieks PSRS Džeks Metloks.³

1991. gada tautas aptaujai par Latvijas neatkarības atjaunošanu bija plašs starptautisks un iekšpolitisks konteksts. Tas bija saistīts ar Rietumu lielvalstu ieteikumiem sarīkot tautas nobalsošanas, kas apstiprinātu 1990. gada pavasarī pieņemtās Neatkarības deklarācijas. Jau 1990. gada 11. aprīlī ASV prezidents Džordžs Bušs vecākais tīkoties ar trimdas baltiešu delegāciju runāja par to, ka Baltijas valstu neatkarības centienus vajadzētu apstiprināt referendumā, savukārt trimdas baltieši pret to iebilda.⁴ Svarīgs konteksta elements bija 1990. gada 3. aprīlī pieņemtais PSRS likums „Par jautājumu atrisināšanas kārtību, kas saistīta ar savienotās republikas izstāšanos no PSRS”.⁵ Tajā bija paredzēts, ka par izstāšanos no PSRS jānobalso divām trešdaļām visu balsstiesīgo iedzīvotāju, kā arī citi apgrūtināši nosacījumi.⁶ Pēc būtiskajām migrācijas izraisītajām iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņām šādu pārsvaru varēja (kā vēlāk arī noskaidrojās) sasniegt tikai Lietuvā, kur lietuviešu īpatsvars bija nedaudz mazāks par 80 % iedzīvotāju. Savukārt Latvijā pēc 1989. gada tautskaites datiem bija tikai 52,0% latviešu.⁷ Baltijas valstu neatkarības kustības pamatoti uzskatīja šādas prasības par netaisnīgām. Viņu pamatarguments bija, ka Baltijas valstis bija nonākušas PSRS sastāvā prettiesiski, un līdz ar to PSRS likumdošana par savienotās republikas izstāšanos tās neskar.

Referendumu noteica arī Lietuvas un Igaunijas iniciatīva. Dainis Īvāns savās atmiņās ar zināmu neapmierinātību atzīmē, ka vispirms par referendumu „pēkšņi” izšķīrās Lietuva, tad Igaunija, un tad arī Latvijai neatlika nekas cits. Pozitīvs iznākums radīja bažas, ņemot vērā Latvijas demogrāfisko situāciju. Kā otru motīvu Īvāns minēja

nepieciešamību apsteigt PSRS referendumu par Savienības saglabāšanu, kas bija paredzēts 17. martā. Šo referendumu Latvija tāpat kā Lietuva, Igaunija, Armēnija, Gruzija un Moldova izlēma nerīkot.⁸

Referenduma ideja par Latvijas neatkarību kļuva aktuāla pēc 1991. gada janvāra notikumiem Baltijā, kas noslēdzās ar cilvēku upuriem un Maskavas politiskā spiediena pastiprināšanos pret Baltijas valstīm. Maskavas spiediens izpaudās 1991. gada janvārī, kad Augstākās Padomes priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs apmeklējot Maskavu un cenšoties noregulēt situāciju pēc 1991. gada janvāra asiņainajiem konfliktiem pieļāva iespēju Latvijā sarīkot referendumu. 23. janvārī viņš AP sēdē ziņoja par 22. janvāra tikšanos ar prezidentu Gorbačovu, kurā bija paziņojis, ka Latvijas iedzīvotājiem jāizsaka savs viedoklis referendumā, kas notiktu pēc AP nosacījumiem.⁹ Tas arī kļuva par tautas aptaujas tiešo cēloni. Augstākās Padomes LTF frakcijā bija plaši izplatīts uzskats, ka Gorbunovs savas vizītes laikā pieļāvis pārāk daudz kompromisu. Tādējādi sākotnēji LTF frakcijā un LTF Domē bija negatīvi uzskati par referendumu. Pret to iebilda arī trimdas latviešu organizācijas. Jāuzsver, ka īpašu nepatiku izraisīja tieši pats nosaukums ‘referendums’, nopietnas bažas izsauca arī iespējamie nelabvēlīgie rezultāti. Vai negatīvs balsojuma rezultāts nozīmētu, ka Latvijas tauta atsakās no 1918.gada 18. novembrī pasludinātās un starptautiski atzītās valstiskās neatkarības ? Vai šāds rezultāts atceltu 4. maija deklarāciju ? Jau 30. janvārī LTF frakcijas vadītājs Jānis Dinevičs savā preses konferencē minēja vārdu „aptauja” referenduma vietā. Viņš arī norādīja, ka aptauja nenozīmēs Latvijas Republikas neatkarības vai Augstākās Padomes darbības apšaubīšanu.¹⁰ Dineviča preses konference visdrīzāk bija pretsvars Anatolija Gorbunova iepriekšējās dienas izteikumiem par „referendumu”.¹¹

Par referendumu izteicās arī Baltijas valstu Rietumu draugi. 1991. gada janvāra beigās Francijas ārlietu ministrs Rolāns Dimā tiekoties Latvijas ārlietu ministru Jāni Jurkānu, paziņoja, ka Rietumiem būtu vieglāk aizstāvēt Baltijas valstis, ja Latvija sarīkotu referendumu par neatkarības atjaunošanu.¹² Uz referendumu mudināja arī Džeks Metloks, kurš februāra vidū sarunā ar Igaunijas AP priekšsēdētāju Arnoldu Rītelu argumentēja, ka iedzīvotāju viedokļa noskaidrošanai ir īpaši liela nozīme dziļas politiskās krīzes laikā, balsojums arī atspēkotu Kremļa argumentāciju, ka Baltijas valstu lēmumi pieņemti, neko nejautājot tautai.¹³ Referenduma atbalstītāju vidū tika minēti arī Skandināvijas politiķi.¹⁴

Latvijas iedzīvotāju aptauja nebija uzskatāma par referendumu PSRS likuma par izstāšanos izpratnē. Latvijas varas iestādes nosaucot nobalsošanu par aptauju vēlējās izvairīties no riska, kas saistīts ar „referenduma” jēdzienu.¹⁵ Ja referendumā netiktu

sasniegts padomju maģiskais skaitlis - 2/3 visu vēlētāju, PSRS vadība paziņotu, ka Latvija nav izpildījusi likumā par izstāšanos noteiktos kritērijus. Premjers Ivars Godmanis 8. februārī norādīja, ka negatīvs „referenduma” iznākums varētu nozīmēt, ka nākamajā dienā AP būtu jāatkāpjas.¹⁶

9. februārī notika Lietuvas tautas aptauja par Lietuvas Republiku kā neatkarīgu un demokrātisku valsti. Lietuvā balsošanā piedalījās 84,43 % no visiem balsstiesīgajiem. „Jā” teica 2027254 jeb 90,47% no dalībniekiem, pret bija 6,56 %, bet 2,97 % biļetenu tika atzīti par nederīgiem.¹⁷ Lietuvas aptaujas rezultāti bija iedvesmojoši un palīdzēja kļiedēt Latvijas tautas kustības un tās parlamenta pārstāvju bažas.

Pirms aptaujas izskanēja nopietnas šaubas par varbūtējo iznākumu. Nopietnas problēmas rastos arī tad, ja „par” balsojušo skaits sakristu ar latviešu īpatsvaru. Parādījās idejas, ka vajadzētu aptaujas biļetenā iekļaut aili par nacionalitāti. Valdis Birkavs LTF Domes sēdē tomēr norādīja, ka vienīgais veids, kas ļaus izdarīt kādus secinājumus būs biļeteni divās valodās: latviešu un krievu. LTF priekšsēdētājs Romualds Ražuks minēja tobrīd bieži piesaukto uzskatu, ka aptauja ir vienīgais arguments, ko pretnostatīt PSRS referendumam. Rezultātā LTF Dome 9. februāra sēdē atbalstīja lēmumu par tautas aptaujas, nevis kāda veida referendumu rīkošanu.¹⁸

Jautājums par Latvijas iedzīvotāju aptauju AP LTF frakcijas sēdē tika izskatīts 11. februārī un 12. februāra AP plenārsēdē par to ziņoja deputāts Birkavs.¹⁹ Viņš norādīja, ka vēl pirms mēneša valdījusi pārliecība, ka nekādi referendumi Baltijas republikās nav vajadzīgi. Birkavs runājot par referendumu cēloņiem minēja trīs aspektus: PSRS 17. marta referendumu, Lietuvas un Igaunijas iniciatīvu, un ārvalstu viedokli. Runājot par PSRS referendumu Birkavs norādīja, ka 4. maija deklarācijas likumība nav apšaubāma un Latvija nevar lemt par valsti, no kuras važām vēlas atbrīvoties un atsakās piedalīties šajā referendumā. Birkavs aicināja nekritizēt Lietuvu un Igauniju par to iniciatīvu, kas neatstāja Latvijai izvēli, bet drīzāk izteikt pateicību, un nebaidīties no iespējamā nelabvēlīgā rezultāta. Runājot par ārpolitisko aspektu Birkavs jautāja, ko teiks pasaule, ja Lietuva un Igaunija rīkos referendumu, bet Latvija ne?²⁰ Birkavs noraidīja tādus formulējumus kā „referendums” un „konsultatīvs referendums”, argumentējot, ka AP kā tautas gribas pārstāvis jau ir izlēmusi un 4. maija deklarācija nav apstrīdama. Birkavs atgādināja, ka nav arī likuma par referendumu. Tādējādi tika ierosināts sarīkot tautas aptauju, kurā politiķi noskaidrotu vai tauta atbalsta valsts politisko kursu. Birkavs rezultātā formulēja, ka mums jārīko „aptauja, kas neizraisa juridiskas sekas”. Birkavs pasvītvoja, ka aptaujas rezultāts nevar grozīt ne Latvijas Republikas *de iure* neatkarīgo

statusu, ne 4. maija deklarāciju.²¹ Debatēs deputāts Valdis Šteins ieteica rīkot referendumu par neatkarīgas un demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošanu, kas no mūsdienu viedokļa akcentē uzmanību uz to, ka tautas aptauja netika rīkota par Satversmē noteiktās valsts iekārtas atjaunošanu. Deputāts Geidāns trāpīgi raksturoja aptauju kā vienu no posmiem „tautas nacionālās atbrīvošanās cīņā”. Jākonstatē, ka tautas aptauja netika rīkota ne par Satversmes atjaunošanu, ne 4. maija deklarāciju. Lielas debates izraisīja jautājums par vēlēšanu sarakstiem, proti, kur balsot studentiem. LTF frakcija bija ieinteresēta, lai pēc iespējas vairāk jauniešu varētu nobalsot aptaujā, bet izteica bažas par jaunatnes neaktivitāti un inertumu. Galvenais jautājums bija vai students drīzāk nobalsos savās lauku mājās vai studiju vietā. Par aptaujas rīkošanu nobalsoja 101 deputāts, 2 bija pret un 2 atturējās. Promaskaviskā „Līdztiesības” frakcija tobrīd vēl boikotēja Augstākās Padomes sēdes. Tautas aptaujas jautājums bija „Vai Jūs esat par demokrātisku un valstiski neatkarīgu Latvijas Republiku? Kā aptaujas datums tika noteikts 3. marts. Formulējums par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu tika noraidīts.²² Aptaujas sarīkošanai tādējādi tika atvēlēts ļoti neilgs laiks: no 12. februāra līdz 3 martam, kas nebūtu iedomājams šobrīd.

Pēc AP lēmuma pieņemšanas Birkavs norādīja, ka aptauja jārīko, jo bijām iespiesti starp „Lietuvas aptaujas Skillu un PSRS referendumu Haribdu”. Viņš uzskatīja, ka pašreizējais Latvijas iedzīvotāju kopums nav tiesīgs apstrīdēt Latvijas *de iure* neatkarīgo statusu. Aptauja nav arī balsojums par 4. maija deklarāciju, jo neatkarības atjaunošana ir izlemts jautājums. Latvijas iedzīvotāji tiek aicināti izteikt savas domas par valsts neatkarības ideju, kā tādu, kā nemainīgu un paliekošu vērtību.²³ 14. februārī tika publicēti divi dokumenti: „Lēmums par Latvijas iedzīvotāju aptaujas sarīkošanu” un „Lēmums par kārtību, kādā notiek iedzīvotāju aptauja”.²⁴ Par vēlētajiem atzina visas personas, kam ir patstāvīgs pieraksts kādā no Latvijas administratīvi teritoriālajām vienībām. Studenti un citu mācību iestāžu audzēkņi vēlēšanu sarakstos tika ierakstīti pagaidu pieraksta vietā. Tā kā praktiski nebija laika veidot jaunas vēlēšanu komisijas tika noteikts, ka aptauju organizēs komisijas, kas jau bija organizējušas iepriekšējās vēlēšanas.²⁵ „Prasība pēc pasēs ar pierakstu efektīvi izslēdza PSRS militārpersonas, jo tām tajā laikā nebija pasēs, nemaz nerunājot par pierakstu Latvijā.

Pieņemtais lēmums par labu aptaujai konsolidēja neatkarības piekritēju spēkus. Trimdas latviešu organizācijas: Latvijas sūtniecība ASV, Amerikas Latviešu Apvienība un Pasauls Brīvo Latviešu Apvienība tūlīt pēc AP lēmuma izteica atbalstu un aicināja balsot par neatkarību.²⁶ Jau pirms tam aptauju bija atbalstījusi LNNK.

Aptaujas sagatavošanas gaitā tomēr pastāvēja bažas par vismaz dažu vēlēšanu komisiju lojalitāti. Galvaspilsētas Kurzemes rajonā un Daugavpilī vietējās padomēs pie varas bija neatkarības pretinieki. Noteikts vēlēšanu komisiju skaits tika arī nomainīts. Centrālās aptaujas komisijas priekšsēdētājs Gunārs Blūms un Augstākās Padomes kancelejs vadītājs Māris Steins nāca klājā ar visai detalizētu instrukciju vēlēšanu novērotājiem, kas saturēja plašus norādījumus, ko varēja diktēt arī minētās bažas. Tā, piemēram, tika ieteikts rūpīgi pārbaudīt, lai komisija neizdarītu atzīmes vēlēšanu sarakstos ar zīmuli.²⁷

Pati referendumu kampaņa noritēja apstākļos, kad neatkarību atbalstošā prese bija padzīta no Preses nama, ko bija ieņēmis OMON. Prese iznāca uz zemas kvalitātes papīra, samazinātā fiziskā apjomā vai retāk. Galvenais aģitācijas smagums gūlās uz elektroniskajiem masu medijiem. Valdība un AP vairākums stingri un noteikti aicināja piedalīties un balsot par. Kampaņa bija ļoti intensīva tika darīts viss iespējamais iedzīvotāju mobilizācijai.

Pati aptauja 3. martā noritēja optimisma un entuziasma pilnā gaisotnē. Lielāko publicitāti izraisīja AP deputāta Vladimira Zatulivitera mēģinājums nobalsot bez pases, kuras viņam kā militārpersonai nebija, bet izmantojot AP deputāta mandātu.²⁸ Ziņojums par aptaujas rezultātiem tika apstiprināts Augstākās Padomes 6. marta sēdē. Neatkarības pretinieki tajā kritizēja aptauju un ar labpatiku uzsvēra, ka tai nav juridisku seku.²⁹ 1991. gada 8. martā tika publicēti tautas aptaujas oficiālie rezultāti, ko bija apstiprinājusi mazliet neparasti par Augstākā Padome Vēlēšanu sarakstos bija iekļauti 1902802 Latvijas iedzīvotāji. Aptaujas biļetenus saņēma 1667629 iedzīvotāji, bet aptaujā piedalījās 1666128 jeb 87,56 % no visiem vēlētajiem. „Jā” teica 1227562 (73, 68 % nobalsojušo), par „nē” balsoja 411374 (24,69% no dalībniekiem), bet 27192 (1,63%) biļeteni tika atzīti par nederīgiem. Latvijas „laukos” pozitīvu atbildi deva 85,89 % vēlētajū, „republikas pilsētās” 62,12 %, bet Rīgā 60, 68 %.³⁰ Sasniegtais vairākums sastādīja 64,518 % no visiem balsstiesīgajiem. Tas bija vairākums, kas pārsniedza 1989. gada tautas skaitīšanā noteikto latviešu īpatsvaru. Šo faktu kā pozitīvu novērtējis gan Dainis Īvāns, gan Larss Fredēns.³¹ Ziņojums par aptaujas rezultātiem tika apstiprināts Augstākās Padomes 6. marta sēdē. Pretēju viedokli paudis vēsturnieks Edvīns Šnore, kurš raksta, ka tikai neliels krievu skaits 1991. gada 3. martā balsoja par neatkarību un „krievvalodīgo kolonistu” lielākā daļa iestājās pret neatkarību.³²

Vienlaikus notikušajā Igaunijas refererendumā piedalījās 82,86 % no balsstiesīgajiem iedzīvotājiem un 77,83 % no dalībniekiem balsoja par Igaunijas neatkarības atjaunošanu.³³

Vērtējot tautas aptauju Latvijā šodien šķiet, ka varbūt bija kļūda, tik strikti noliegt jebkādas juridiskas sekas. Katrā gadījumā aptaujai bija politiskas sekas. Aptaujas „nodemonstrēja visai pasaulei, tostarp Maskavai, ka neatkarības centienus atbalsta visu trīs valstu iedzīvotāju vairākums”.³⁴ Vēsturniece Dr. Daina Bleiere uzskata, ka referendumi Baltijas valstīs piespieda centrālo varu sākt sarunas par neatkarības atjaunošanu.³⁵ Tiesiski svarīgi, ka Vislatvijas tautas aptaujas rezultāti kopā ar 4. maija Deklarāciju tomēr ir minēti 1991. gada 21. augusta Konstitucionālajā likumā „Par Latvijas Republikas valstisko statusu”.³⁶ Iespējams, ka no konstitucionālo tiesību viedokļa Latvijas neatkarības atjaunošanai būtu pieticis ar 1990. gada 4. maija deklarāciju un 1991. gada 21. augusta Konstitucionālo likumu. 1940. gadā Latvijas Republikas neatkarība bija likvidēta pārkāpjot Satversmi, kuras 77. pants tāpat kā mūsdienās paredzēja tautas nobalsošanu, ja Saeima grozītu Satversmes pirmo pantu, kas nosaka, ka „Latvija ir neatkarīga, demokrātiska republika”. Gandrīz vai lieki atgādināt, ka arī 1940. gada saeimas vēlēšanas bija farss un „ievēlētā” Saeima, kas pieņēma lēmumu par iestāšanos PSRS, nepārstāvēja Latvijas pilsoņu viedokli.

1991. gada 3. marta aptauja bija pēdējais balsojums, kurā pēc padomju perioda bija tiesīgi piedalījās visi 18. gadu vecumu sasniegušie iedzīvotāji. Vienlaikus tā bija pirmā tautas nobalsošana pēc neatkarības atjaunošanas tomēr pirms valstiskuma starptautiskas atzīšanas. Tā tika noorganizēta ārkārtējos apstākļos un īsā laikā, tomēr bija veiksmīga un parādīja, ka tautas griba atjaunot valstiskumu un uzticība demokrātijai nav mainījies.

---

¹ Latvijas tiesību vēsture (1914-2000). Mācību grāmata juridiskajām augstskolām un fakultātēm. Rīga: LU žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 2000, 447. lpp.

² Fredēns, Larss Peters. Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989-1991. Rīga: Atēna, 2007, 170.-172. lpp.

³ Мэтлок, Джек Ф. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. Москва: Рудомино, 2003, с. 401.

⁴ Latvijas Valsts arhīvs. 2197. fonds, 1-v. apraksts., 14. lieta, 221,222. lp. Ziņojums par Džordža Buša un Džeimsa Beikera tikšanos ar baltiešu delegāciju

⁵ Союз можно было сохранить. Белая книга, Москва: Издательство АСТ, 2007, С. 145.

⁶ Sīkāk sk: Fredēns, L. P. Cit. sac, 170. lpp.

⁷ Sk.: piem. Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Rīga: LR Centrālā Statistikas pārvalde, 2002, 13. lpp.

⁸ Īvāns, D. Gadījuma karakalps. Rīga: Elpa, 1996, 349.-350. lpp.

⁹ Diena, 1991, 24.janv, 1. lpp.

¹⁰ Bojāre, Iveta. Referendums nav iespējams. Diena, 1991, 31.janv, 1. lpp.

-
- ¹¹ Bojāre, Iveta. Par iespējamo referendumu Latvijā//Diena, 1991, 30. janv, 1. lpp; LR AP 1991. gada 23. janvāra sēdes stenogramma, no http://saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910123.htm
- ¹² Turpat, 29. janv, 1. lpp.
- ¹³ Ziņas no Igaunijas//Latvijas Jaunatne, 1991, 11.-13.febr,1. lpp.
- ¹⁴ Valujevs, Guntis. Aptauju vai referendumu ? //Diena, 1991, 8. febr, 1.- 2. lpp.
- ¹⁵ Fredēns, Larss. Cit.sac., 170.- 171. lpp
- ¹⁶ Svaru kausi sveras aptaujai par labu//Latvijas Jaunatne, 1991, 11.-13.febr, 1. lpp.
- ¹⁷ Aptauja notikusi//Turpat.
- ¹⁸ Svaru kausi sveras...//Turpat.
- ¹⁹ LR AP 1991. gada 12. februāra sēdes stenogramma, no:
http://saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910212.htm
- ²⁰ Turpat.
- ²¹ Turpat.
- ²² Turpat.
- ²³ Birkavs, Valdis. Vienīgās pareizās izvēles Lielā diena//Diena, 1991, 14. febr,1., 2. lpp.
- ²⁴ Turpat, 2. lpp.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ Atmoda, 1991, 19. febr, 12. lpp.
- ²⁷ Diena, 1991, 26. febr, 3. lpp.
- ²⁸ Sk. piem., LR AP 1991. gada 6. marta sēdes stenogrammu
http://saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910306.htm
- ²⁹ Turpat.
- ³⁰ Ziņojums par Latvijas Republikas iedzīvotāju 1991. gada 3. marta aptaujas rezultātiem//Diena, 1991, 8. marts, 2. lpp.
- ³¹ Īvāns, Dainis. Cit. sac.,350. lpp.; Fredēns, L. Cit. sac., 172. lpp.
- ³² Šnore, Edvīns. Latvijas teritorijā esošo PSRS kolonistu loma valsts neatkarības atjaunošanā 1989.-1991. gadā: mīti un realitāte//Latvijas Vēsture, 2010, nr. 2/3,75. lpp.
- ³³ Diena, 1991, 5. marts, 1. lpp.
- ³⁴ Fredēns, L. Cit. sac.,172. lpp.
- ³⁵ Latvijas vēsture 20. gadsimts.Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Jumava, 409. lpp.
- ³⁶ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918-1998, Rīga: Nordik, 1999,220. lpp.